

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI

AN'ANAVIY SHE'RIYATDA METAFORIK OBRAZLILIKNING KUCHAYISHI

*Karamova Shohida Lutfullayevna,
Qarshi davlat universiteti Adabiyotshunoslik kafedrasida f.f.n., dotsent*

Annotatsiya. Ushbu maqolada mustaqillikdan keyingi she'riyatda metafora(istiora)lar, XX asr boshlari shoirlaridan farqli ravishda, fikrni pardalash uchun emas, balki aynan she'rning ta'sir kuchini oshirish uchun qo'llanganligini tahlil etishga harakat qilingan. Turli so'z turkumlari (fe'l, ot, sifat) metafora bo'lib kelishi R.Parfi, U. Azim, X.Davron she'rlari misolida keltirilgan.

Kalit so'zlar: metafora-istiora, tasviriy vositalar, metafora jonlantirish, moddiylashtirish, mavhumlashtirish

УСИЛЕНИЕ МЕТАФОРИЧЕСКОЙ ОБРАЗНОСТИ В ТРАДИЦИОННОЙ ПОЭЗИИ

*Карамова Шоҳида Лутфуллаевна,
кафедра литературоведения Каршинского государственного университета к.ф.н., доцент*

Аннотация. В этой статье была сделана попытка проанализировать, использовалась ли метафора(истiora)в поэзии после обретения независимости, в отличие от поэтов начала двадцатого века, не для завуалирования мысли, а именно для усиления влияния поэзии. Различные категории слов (глагол, существительное, прилагательное) становятся метафорами на примере стихотворений Р.Парфи, У.Азим, Х.Даврона.

Ключевые слова: метафора-история, изобразительные средства, метафора оживление, материализация, абстракция.

INTENSIFICATION OF METAPHORICAL IMAGERY IN TRADITIONAL POETRY

*Karamova Shohida Lutfullayevna,
Karshi State University Department of Literary Studies c.f.s., associate professor*

Annotation. This article attempts to analyze the use of metaphors(istioras)in post-independence poetry, in contrast to early 20th-century poets, not to curtain thought, but precisely to increase the power of influence of poetry. The fact that different word categories (verb, noun, adjective) become metaphors R.Parfi, U. Azim, H.Davron's poems are exemplified.

Keywords: metaphor-istiora, pictorial means, metaphor revitalization, materialization, abstraction

Kirish. So'z san'atini metaforasiz tasavvur etib bo'lmaydi. Shuning uchun ham metafora antik davrdan boshlab butun badiiy adabiyot tarixida ijodkor va olimlar diqqatida bo'lgan. [1.17] Metafora moddiy va ayni choqda ko'rish mumkin bo'lmagan nomoddiy, mavhum (masalan, sog'inch, hijron, istibdod, ulug'lik kabi va h.k.) tushunchalarni aniq tasvir etishda bebaho vositadir. Aristotel metaforani "narsaga xos bo'lmagan, jinsdan turga yoki turdan jinsga, yoxud turdan turga ko'chirilgan, yonki o'xshatilgan so'zdir" deb tavsiflaydi. [2.47] Aristotel metaforadan o'rinli foydalanish masalasiga ham alohida e'tibor beradi.

Metafora adabiyot, jumladan she'riyatning qonuniy tabiiy yo'ldoshi bo'lsa-da, "XX asr boshlari G'arb she'riyatida metaforik obraz tabiatidan kelib chiqib, uni she'riyatda faol qo'llash rusum bo'ldi va eng ilg'or shoirlar ijodida bu timsol turi faol qo'llanilish davriga kirdi" [3.19]. Hatto "metafora shoiri" degan iboralar paydo bo'ldi.

XX asr oxiri va yangi asr boshida shoirlar metafora san'atini nihoyatda yaxshi o'zlashtirdilar. Bilamizki, XX asr boshlarida ham shunga o'xshaganroq holat kuchaygan, Fitrat, Cho'lpon, Botu, Elbek kabi shoirlar xazon, qarg'a, boyqush, yulduz kabi o'nlab istioralarni faol qo'llagan edilar. [4.12] Metaforalar quyuqligini hatto boshqa janrdagi asarlarda ham ko'ramiz. [5.13]Metafora qo'llashdagi bu faollik adabiyotshunos olimlar va tadqiqotchilar tomonidan adabiyot ustidan nazoratning kuchayishi, g'oyani pardali ifoda etish ehtiyoji bilan izohlanadi. Bu, qisman to'g'ri, albatta. Ayni vaqtda istioraviylik – badiiy adabiyotning spetsifik xususiyati hamdir; badiiy so'z metaforalarsiz yashay olmaydi. "Har qanday metafora bilvosita qabul qilishga yo'naltirilgan va u o'quvchidan shu metaforada yashiringan obrazli-emotsionallik effektini idrok etish va his etishni talab qiladi...

Metaforaning orqa tomonini – unda yashiringan o‘xshatishni ko‘ra olish qobiliyati badiiy adabiyotning obraz boyligini o‘zlashtirish uchun zarurdir... Pardalangan metaforadagi har bir halqaning mohiyatiga tafakkur va tuyg‘u vositasida kirib borar ekanmiz, biz shak-shubhasiz poeziyaning qudratli ta’siriga ko‘milamiz. Metafora – kitobxon idroki va qalbini harakatga keltiruvchi xos dastakdir”. [6.44]

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Kuzatishlarimizga ko‘ra aytishimiz mumkinki, ayniqsa, mustaqillikdan keyin metafora(istiora)lar, XX asr boshlari shoirlaridan farqli ravishda, fikrni pardalash uchun emas, balki aynan she’rning ta’sir kuchini oshirish uchun qo‘llangan.

Adabiyotshunoslikda metaforaning ikki narsa o‘rtasidagi o‘xshashlikka asoslanishi, bir narsani ikkinchi narsaning nomi bilan atalishi, metafora o‘xshashlikka asoslangani va tashbih eyelementlaridan uchtasining tushib qolishi natijasida hosil bo‘lgani uchun uni “qisqa o‘xshatish” deyilishi haqidagi tavsiflar barqarorlashgan. Bu tavsifda aytilganlar asos e’tibori bilan to‘g‘ri. Masalan, “Badiiylik asoslari va mezonlari” kitobida bu ko‘chim turiga shunday ta’rif berilgan: “Badiiy ko‘chimlar ichida metafora (istiora) juda katta ypin egallaydi. U narsalar o‘rtasidagi (ta’kid bizniki – Sh.K.) o‘xshashlikka asoslangan ko‘chim bo‘lib, unda o‘xshatilayotgan narsa o‘xshatilmish narsaning nomi bilan ifodalanadi. Shu bois ilmiy adabiyotlarda istiora (ixcham) qisqa o‘xshatish deb yuritiladi”. [4.16] Ammo, ta’kidlashni istar edikki, metafora faqat predmetlilik zaminida paydo bo‘lmaydi. Istioraning ochiq istiora degan ko‘rinishida ko‘pincha biror xatti-harakat o‘xshashlik asosida ko‘chiriladi. Zamonaviy she’riyatda, ayniqsa, mana shu ko‘rinishdagi original, individual metaforalar ko‘plab kuzatildi:

Oy yurar ko‘chalarda, kengayadi xonalar. [5.12]

Bu erda shoir xayolida Oyni odam yoki umuman jonli mavjudotga o‘xshatadi va o‘sha jonli mavjudotning bir xususini oyga ko‘chiradi. Bu erda “yurmoq” istioraviylikni yuzaga keltirmoqda. Shoir hamma yoqning oy nuri bilan to‘lgani, shamol, odamlar yoki boshqa jonli mavjudotlarning harakati tufayli soya va nurlarning qimirlashini “oy yurar” degan ochiq istiora orqali ifodalayapti. Bu she’ring poetik manzarasini nihoyatda tiniqlashtirgan.

Zamonaviy shoirlar metafora qo‘llashda, bizningcha, mumtoz adabiyot shoirlaridan ham, sho‘ro shoirlaridan ham ilgari ketdilar. Deyarli har bir shoir olamni o‘xshashliklar asosida ko‘radi; o‘z qalbidan kechgan kechinmalarni ham, tevarak borliqda ko‘rgan bilganlarini ham metafora, o‘xshatish orqali ifodalashga intiladi. Metaforaviylik jonlantirish, sifatlash, mubolag‘a kabi turli badiiy-tasviriy vositalar qolipida ifoda topadi. Masalan, quyidagi she’rda sifatlash sifatlanmishga assotsiativlikka ko‘ra nisbat berilgan, aslida sifatlanmishning o‘zi metaforadir:

Tong otmadi. Ko‘zlaring bu dam

Qorong‘udan menga boqdi jim.

O‘rindiqa yastanib olgan

Harir kecha g‘ijimu g‘ijim. [6.67]

G‘ijim-g‘ijim bo‘lgan harir kecha – bu mahbubaning ko‘ylagini ifoda etyapti. Shoir ajoyib istiora vositasida bag‘oyat nozik ishqiy kechinmalarni qalamga olgan. Nihoyatda yorqin, tasviriy bunday metaforalar Uston Azim she’riyatida ko‘p qo‘llangan:

Osmon bilan Yer o‘rtasida

To‘zg‘ib yotar qorning iplari.

Qor parchalari ko‘plab yog‘ar ekan, osmondan erga tushguncha go‘yo uzluksiz chiziq hosil qilgandek bo‘ladi, lekin ular yomg‘irday bir tekis yog‘masdan, o‘ynab uchib tushgani bois to‘zg‘ib yotgan iplarga o‘xshaydi. Bu erda ochiq istiora qo‘llangan. Tasvir o‘quvchida kuchli estetik ta’sir uyg‘otadi. Mana bu misolda esa boshqa predmetga xos harakat ko‘chirilgan:

Navdalarning so‘lu o‘nglari –

Kurtaklari sachrab ochdi barg.

Chindan ham, barglar uchli bo‘lib chiqar ekan, sachrab chiqayotganga o‘xshaydi. Aslida sachrash boshqa narsalarga, masalan, ichiga nimadir solingan qizigan yog‘ga xos bo‘lishi mumkin. Shoir tasavvur kuchi bilan «sachrash»ni kurtakdan nish bergan bargga nisbat beradi. Umuman, zamonaviy shoirlarda fe’l-metaforalar ham ko‘p uchraydi.

Ko‘chalarda men yig‘lab kezdim,

O‘yladilar – junun qovurdi.

Men hajringda tanimni yoqib,

Shamolingga erkni sovurdim. [7.27]

Qovurdi – metafora. Jinni odam ko‘chada yalang‘och yurishi mumkin. Shoir mana shu yalang‘ochlikni, “qovurdi”ni asoslash uchun “yoqmoq” fe’lini keltiradi. Jinni oshiq tanini ishq yoqadi, u shuning uchun ham ko‘chalarda yalang‘och yuradi. Shoir metaforalar yordamida ishq jununini, ishqning kuchini yuksak pardalarda ifoda etgan.

Bunday original metaforalarni zamonaviy shoirlarning har birining ijodidan topishimiz mumkin. Yuqorida ham aytib o‘tilganidek, adabiyotshunoslikda “istoraviy munosabat ikki narsa – predmet o‘rtasida sodir bo‘ladi, bir narsa ikkinchi bir narsaning nomi bilan aytiladi” qabilidagi bir qarash ustuvorroq. Vaholanki, zamonaviy she‘riyatdan olingan yuqoridagi misollar (bunday misollarni mumtoz shoirlar ijodidan ham, jahon she‘riyatidan ham topish mumkin) metafora-istoraning qamrovi keng ekanini, uning boshqa tasviriy vositalar bilan uyg‘un kelish xususiyati ham borligini ko‘rsatadi. Chunki “metafora jonlantirish (“suvlar chopyapti”), moddiylashtirish (“po‘lat asablar”), mavhumlashtirish (“faoliyat maydoni”) va shu kabi tamoyillar asosida vujudga keladi. Turli so‘z turkumlari metafora bo‘lib kela oladi: fe‘l, ot, sifat”. [8.54]

Zamonaviy she‘riyatda yana bir qator she‘rlar borki, boshdan-oxir metaforiklik asosida tashkillashtirilgan. Misol tariqasida “osmonda bir pichoq uchib yuribdi”, “Bolta yaltillaydi...” kabi she‘rlarini keltirish mumkin.

Osmonda bir pichoq uchib yuribdi – Bulutlarni kesar – bulutlar o‘lmas, Nurlarni kesadi – nurlar kesilmas, Osmonda bir pichoq uchib yuribdi.

Yog‘dular, bulutlar Ko‘kda oqarlar... “Osmonda bir pichoq uchib yuribdi?!” “Osmonda bir pichoq uchib yuribdi!” – Yoqalarin ushlab unga boqarlar.

Bu pichoq shoirning qanotin qirqqan – Shundan uchib yurar osmonda o‘zi, Osmonda bir pichoq uchib yuribdi – Kimnidir alanglab izlaydi ko‘zi... [9.61]

Butun she‘r kompozitsiyasi pichoq istorasi asosiga qurilgan. Pichoq – zulm, istibdod timsoli. U ozod bulutlarni, ozod nurlarni kesadi. U pichoq erkparvar, haqtalab, boshqalar baxti uchun kurash yo‘lidagi shoirning qanotlarini qirqqan. Lekin u nega osmonda uchib yuribdi? Ha, u muallaq uchgan har qanday zamonda, har qanday makondan o‘lja izlaydi. She‘r mustaqillik arafasida yozilgan, shundan kelib chiqib shoir sho‘ro jallodlarni istiora qilgan deyish mumkin. Ammo bu bilan she‘rning qamrovini toraytirib qo‘yamiz. Ma‘lum ijtimoiy muhitdagi voqelik ta‘sirida tug‘ilgan bo‘lsa-da, she‘rning, undagi obraz va tafsillarning ma‘no qamrovi keng. Unda umuman inson erkiga tajovuz qilish, inson haqlarini xo‘rlash haqidagi poetik fikr mujassamlashtirilgan.

Butun she‘rni bir istiora asosiga qurish usuli Abdulla Oripovda ham ko‘p uchraydi.

Umuman olganda esa adabiyotshunoslikda metaforalarning ikki xili tasniflanadi. Birinchi ko‘rinishida metafora aniq, tiniq tasvirlangan, o‘quvchiga ham tushunish oson bo‘ladi. Masalan, Rauf Parfining:

Yillar bahorimni uchirdi, chalqib,

Muzlarga ko‘chirdi o‘tluq yozimni.

Axtardim muhitda xas kabi qalqib

Men o‘z Yulduzimni, o‘z Quyoshimni... –misralarida “bahor” istorasi orqali yoshlik ifoda etilayotgani aniq. Ammo shunday metaforalar borki, ma‘nosi keng yoki bir qancha ma‘nolarni qamrab oladi. Xurshid Davronning pichoq istorasi ikkinchi turga kiradi. Chunki uning ma‘nosi keng, zamon, makon, qaysi rakursdan qaralishiga ko‘ra, kim tadqiq etayotganiga ko‘ra uning turli talqinlari o‘rtaga qo‘yilishi mumkin.

Usmon Azimning quyidagi she‘ri ham bog‘ istorasi asosiga qurilgan:

Devorlari yiqilgan bog‘,

Barglaridan ayro bog‘,

Kuz qo‘ynida yolg‘iz turar

Yaydoq dashtning burjida.

Qanotlari tumanlarga

Ilashib, g‘amnok-g‘amnok

Qushlar kelib qo‘nishadi

Daraxtlarning uchiga.

Yakka bog‘ning bog‘boni, hey,

Kengliklardan toldingmi,

Sha‘nu shovqin maskanlarda

Topdingmi biror najot,

Sog‘inchlarda o‘rtangancha

YO beiloj qoldingmi,

Seni biror tinch qabrga

Tashlab ketdimi hayot?

Devorlari yiqilgan bog‘

Bu dam g‘aribu faqir

Omon bo‘lsang, tezroq kelgin

Bog'bon, bog'ingda xatar...

Bog' seningsiz hayotidan

So'zlayapti nimadir...

Tezroq kelgin,

Bog'ning tilin

Men bilmayman, birodar... [10.9]

Bog' istiorasini unutilgan inson, uning qalbi yoki xarob bo'lgan Vatan, unutilgan qadriyatlar deya talqin qilish mumkin. She'rdagi tafsillar, obrazlar, tasvirlar shunday keng talqinlarga imkon beradi. Hatto uni shunchaki bog' deb anglanganda ham she'r nihoyatda kuchli ta'sir zarbiga ega. Ammo shoir "devorlari yiqilgan" tashlandiq bog'ni o'z ma'nosida istifoda etmagani aniq.

Xulosa. Zamonaviy o'zbek she'riyatida barmoq vaznida yozilgan she'rlarni metaforalar nuqtai nazaridan tadqiq etish shuni ko'rsatdiki, bu davr shoirlari istioraviy ko'chim usulini juda yaxshi o'zlashtirganlar, uni sevib ifoda etganlar. Metafora bu davrda, boshqa tarixiy davrlardan farqli ravishda, kuchli ijtimoiy, isyonkor fikrni pardalash uchun emas, balki badiiy so'zning ta'sir kuchini oshirish, she'r iqlimini yaratishga yo'naltirildi. Zero, mustaqillik shoirga so'z erkinligini berdi, ta'qibu tazyiqlar ma'lum ma'noda kamaydi; fikrni yashirin ifoda etishga ehtiyoj qolmadi. Biroq metafora – san'atning spetsifik xususiyati, ajralmas uzvi o'laroq she'riyatda yashab qoldi. Zero, "Metafora – poetik fikrning quroli va mevasidir". [11.16]

Adabiyotlar ro'yxati

1. Теория метафоры: Сборник: Пер. с англ., фр., нем., исп., польск. яз./Общ. ред. Н.Д. Арутюновой и М.А. Журиной. – Москва, Прогресс, 1990.
2. Аристотель. Поэтика. – Тошкент, Фафур Гулом номидаги нашриёт, 1980. – Б.47.
3. Мирзаева Н. XX аср шеъриятида метафорик образ муаммоси. Фил.фан.док...дисс. – Тошкент, 2006.
4. Бу ҳақда қ.: Назарова Ш. XX аср бошлари ўзбек шеъриятининг янгиланиш тамойиллари (янги ўзбек шеърияти контекстида): филология фанлари доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2023.
5. Бу ҳақда қ.: G'aniyev I. Fitrat dramalari poetikasi: Filologiya fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Toshkent, 1998.
6. Энциклопедический словарь юного литературоведа. – Стр. 167-169.
7. Sarimsoqov B. Badiiylik asoslari va mezonlari. – 44-45-bet.
8. Mirzo I. Ko'zlaringga termulsaydim. – 109-bet.
9. Словар литературоведческих терминов, стр. 208.
10. Davron X. Bahordan bir kun oldin. – 61-bet.
11. Azim U. Saylanma. – 350-bet.
12. Арутюнова Н. Метафора и дискурс // Теория метафоры. – Москва, "Прогресс", 1990. – Стр.16.